

# MINIATÜR ÜSLUBUNUN YARANMA TARİXİNDƏN

Ziyadxan Əliyev,  
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru  
E-mail: ziyadxanali@mail.ru

Çoxəsrlik tarixə və zəngin bədii ənənələrə malik Azərbaycan incəsənətinin "tanınma nişanı"na çevrilən sənət nümunələri arasın-da miniatür üslublu əsərlər xüsusi yer tutur. Biz onların meydana gəlməsi, tədqiqi və dünyaya yayılması ilə məşğul olduğumuz halda, tarixini yazmaqda və ictimailəşdirməkdə gecikmişik. Əvəzində bu işi başqaları, özü də duyulması dərəcədə qərəzli şəkildə görmüşlər.

Bela ki, Qərbi Avropa və keçmiş SSRİ məkanında islam-türk mədəniyyətində geniş yayılmış miniatürə yönəli elmi münasibətlərdə stereotiplərin yaranmasının nəticəsidir ki, indi əksəriyyət onu kitab qrafikası nümunəsi kimi qəbul etməkdədir. Adındakı "mini" sözünün zamanın axarında dünyaya "kiçik-zərif" sözlərinin sinonimi kimi təqdimatı da danılmazdır. Təəssüf ki, bu cür yanlış elmi yanaşma Azərbaycan sənətşünaslığına da sirayət etmiş və bu günə kimi

də həmin münasibət müxtəlif kitablarda və tədqiqatlarda davam etdirilməkdədir.

Miniatürün bu cür – kitab qrafikası kimi qəbulunu avropalılar belə izah edirlər ki, "miniatür" sözü latıncadan və fransızcadan tərcümədə "minium" sözündən yaranıb. Bu da öz növbəsində qırmızı rəng mənasını verir və əlyazmaların tərtibatında, daha dəqiq desək, mətnin başlanğıcını bildirən baş hərfin iri və daha bəzakli yazılmasında tətbiq olunur. Doğrudan da belədir və nümunələrə əsasən xristian əlyazmalarında əksər hallarda mətnlərin qırmızı rəngli iri hərflərlə başladığını görmək mümkündür. Bəzən istisnalar da olub, yəni baş hərflərin yazılışında başqa rənglər tətbiq edilsə də, onlar da öz növbəsində iri və bəzakli yazılıb.

Bu yerdə özümüə sual verməyə məcburuq: əgər bizim əlyazmalarımızda ilk baş hərfin bəzədilmədiyi, ən başlıcası isə Azərbaycan-türk incəsənətində miniatürlərə yalnız kitablarda rast gəlinmədiyi halda, niyə milli dəyərlərimizi Qərb alimləri və yaxud müsəlman-türk olmayanlar yalnız kitab qrafikası kimi təqdim etməlidirlər? Çünki daha qədim dövrlərdə divar rəsmlərində, keramika, xalça, parça və metal işləmə sənətlərində tətbiqlənən miniatürdən yalnız XIII əsrdə kitab sənətində – əlyazmaların tərtibatında istifadə olunmuşdur. Miniatürlərə islam dünyasında, türkdilli xalqlarda, o cümlədən də Azərbaycan incəsənətinin bütün sahələrində rast gəlinməsi nədən xəbər verir?

Tədqiqatlar göstərir ki, miniatür bir çoxlarının, daha çox avropalıların düşündüyü üzrə təkca kitab tərtibatına aid sənət növü və yaxud janr deyil. Onun zamanında təsviri və tətbiqi yaradıcılığın yer aldığı bütün sahələrdə işlənməsinə rəğmən demək olar ki, miniatür müsəlmanların, o cümlədən də türklərin-azərbaycanlıların tapındıqları bədii üslubdur. Bir daha təkrarlayıram: miniatür sənət növü yox, islam-türk sənət növlərində tətbiq olunan ortağ-universal bədii dildir – üslubdur!

Əgər avropalıların miniatür anlamına aydınlıq

Bədii nişan. XIII əsr.



gətirməkdə davam etsək, deməli ki, bu onlara görə izahdakı kimidir və ərsəyə gətirdikləri və əlyazmalarında yerləşdirdikləri rəsmlər doğrudan da ölçüsünə görə kiçik, mətnlərin baş hərfləri iri və bəzakli olduğundan və bütün dünyanın, o cümlədən də bizim leksikonumuzda nəinki təsvirin, həm də kiçik və zərif əşyaların, hətta adamların balacasına yönəli səsləndirildiyindən bu gün ictimaiyyət "miniatür" terminini kiçik mənasında qəbul edir.

Əslində isə avropalıların miniatür kimi qəbul etdikləri təsviri sənət nümunəsinin bizim əlyazmalarımızda rast gəlinən oxşarlara miniatür demək kökündən səhvdir. Çünki Şərq-müsəlman və Azərbaycan-türk incəsənətində rast gəlinən və avropalılar tərəfindən subyektiv şəkildə miniatür adlandırılan sənət nümunələri bədii-fəlsəfi tutumlu – çoxmənalı və çoxqatlı, bədii-estetik baxımdan daha əhəmiyyətlidir. Bela ki, onlar adicə təsvir olmayıb, əslində özündə fəlsəfi-ruhani və mənəvi-estetik dəyərləri qovuşdurən, gerçəkliyin bədii-fəlsəfi dərkidir. Qənaətimcə, biz özümüzün bu bənzərsiz və həlal mənəvi dəyərimizə də miniatürdən fərqli ad tapmalıyıq. Bu, "islam-türk rəngkarlığı" da ola bilər, "Ruhani rəngkarlıq" da! Lap Türkiyədə bəzi mənbələrdə səsləndirildiyi kimi "Türkarə", yəni "Türksayağı" da adlandırmaq mümkündür. Əgər bu dəyərin yaradıcısı türklədirsə, niyə də "Türkarə" deyilməsin?..

Üslubun mənşəyindən söz açsaq, onda bunun kökündə Mani təlimi və Çin-uyğur rəssamlığının Soqdiya rəngkarlığı ilə qovuşğunun durduğunu söyləyə bilərik. Əski dövrlərdə indiki Səmərqəndin yerləşdiyi ərazidə mövcud soqdiyalılar incəsənətinin yaranmasında onların və uyğurların dil yaxınlığının, iman gətirdikləri dinin və məşğul olduqları sənətkarlıq sahələri birliyinin əhəmiyyətli təsiri vardı.

1965-ci ildə arxeoloqların keçmiş Əfrasiyabda, indiki Səmərqənddə üzə çıxardıqları saraydakı freska-divar rəsmi buna bariz nümunədir. VI əsrdə türk xaqanlığının tərkibinə daxil olan Soqdiya mədəniyyətinin formalaşmasında türkdilli xalqların da rolu danılmazdır. Yol çəkilişi zamanı təsadüf nəticəsində üzə çıxarılan bu divar rəsmi hökmdar Varxumanın sarayında qərarlaşıb və yerləşdiyi Səfirlər salonunun adını daşıyır. Burada heyvan və quşlarla yanaşı, İran və türk mənşəli adamların təsvirlərinə rast gəlmək olar. Saray məmurlarının səfirləri qarşılamaqlarını əks etdirən səhnənin şərhində reallıqdan tutmuş geniş bədii ümumiləşdirmə kimi ifadə formalarına rast gəlmək mümkündür. Kompozisiyanın üst-üstə sıralanma prinsipinə uyğun həlli də sonralar klassik Azərbaycan-türk miniatürlərində də rast gəlinəcək ifadə formasıdır və heç şübhəsiz, həm də iki bədii məktəbin bir-biri ilə əlaqəsinin davam etməsinin göstəricisidir.

Sonralar Təbriz miniatür məktəbinin təmsalında bu başlanğıc həm də ərəb-Mesopotamiya ənənələri ilə qoşulaşmaqla daha da yenilənmiş forma aldı. VIII əsrdən həm də islam dəyərlərinin təsiri ilə davam edən miniatür üslubu sonradan kəskin və şaşırdıcı bədii-fəlsəfi dəyişikliklərə məruz qaldı. Allaha şərikin gətirməməyə yardımçı olacaq perspektivin və şəhər qüvvələrinin toplandığı ehtimal olunan kölgənin yoxluğu, təzadlı rənglərin qovşağından yaranan harmoniya Qərb-Avropa rəssamlığı ilə müqayisədə dünya təsviri sənətində inqilabi bir çevrilişin baş tutmasını şərtləndirdi desək, yanlışdır.



Azərbaycan miniatür məktəbinin təsiri yaxın ölkələrə də yayıldı. Şahqulu və Valican XVI əsrdə Türkiyədə, Mir Seyidalı isə Hindistanda moğol məktəbinin yaranmasına və inkişafına duyulması töhfələr vermişlər.

Sonradan Avropa rəssamıq ənənələrinin Şərqə daşınması nəticəsində Azərbaycan rəssamlığında "Qacar üslubu" geniş yayıldı. Avşarlar nəslinə aid olan bir neçə rəssamın, eləcə də XIX əsrdə yaşamış Mirzə Qədim İrəvani, Usta Qanbər Qarabaği, Mir Möhsün Nəvvab və Xurşidbanu Natəvanın təmsalında "Qacar üslubu" cillanmaqla yanaşı, həm də real-gerçəkçi cizgilərlə zənginləşdi.

Sovet dönməndə mövcud kommunist rejimi üçün milli qaynaqlara müraciət arzuolunmaz idi. Qərbi də olsa, heç kim Fransada Qogen və Matissi Şərq miniatürlərindən faydalanmaqda günahlandırmadığı halda, Bakıda milli miniatür ənənələrinə müasir görkəm verən gənc rəssamları qorxutmaq məqsədilə miniatürə müraciətdə yox, Qərbi təqlid etməkdə günahlandırıldılar. Bu, əslində, dolayısı ilə xəbərdarlığı yerinə yetirməyəcək gəncləri Sibirə sürgün gözlədiyinə işarə idi. Ələkbər Rzaquliyevdən başqa, digər gənc rəssamlar xəbərdarlığa təslim oldular. O isə yaradıcılığını davam etdirmək, yeni əsərlər yaratmaq əvəzinə ömrünün düz 25 ilini həbsxana və sürgündə keçirdi.

Ona görə də sovet dönməninin qalan hissəsində də rəssamların müxtəlif nəsilələrinin təmsilçiləri miniatürə müasir görkəm verməyə bir o qədər meyilli olmadılar. Düzdür, sovet dönməndə öz yaradıcılığında miniatür üslubunun estetikasından istifadə etməklə



sənət məkanında öz sənətkar "mən"ini təsdiqləyən rəssamlar da kifayət qədərdir. Bu mənada S.Bəhlulzadə, Ə.Hacıyev, Q.Xəlilov, M.Rəhmanzadə, A.Mehdiyev, O.Sadiqzadə, H.Haqverdiyev, M.Mircavadov, T.Cavadov, R.Məmmədov və başqalarının əsərlərindəki miniatur üslubu işartılarının mövcudluğunun onların yaradıcılığına duyulması özünəməxsusluq gətirdiyini deyə bilərik.

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev sovet ideologiyasının tüğyan elədiyi bir zamanda – ötən əsrin səksəninci illərində miniatur ənənələrinin bərpası istiqamətində lazımlı addımlar atdı, İçərişəhərdə "Azərbaycan miniatur mərkəzi" yaradıldı. Lakin ilkin nəticələr arzulanan səviyyədə olmadığından məsələ ikinci plana keçdi. Əslində isə bunu şərtləndirən başlıca səbəb çağdaş rəssamların qədim bədii prinsiplərin ənənə və müasirlik kontekstində həllinə yaradıcı güclərinin çatmaması idi.

Bir müddət diqqətdən kənar qalan bu önəmli yaradıcı məsələ müstəqillik illərində yenidən gündəmə gətirildi. 2008 və 2010-cu illərdə təşkil edilən "Şərqdən-Şərqə" sərgisi də bunun əyani təsdiqi oldu. A.Hacıyev, R.İsmayılov, A.Hüseynov, E.Aslanov, O.Hüseynov, S.Qurbanov, Q.Yunus, F.Əkbərov və başqa rəssamların rəngkarlıq və qrafika əsərlərində qədim üsluba yeni və müasir görkəm vermək istəyinin qabarıqlığı göstərdi ki,



dünyanı-gerçəkliyi miniatur ənənələri ilə bədiiləşdirmək potensialı nəhayətsizdir. Yaxşı haldır ki, indiki durumda gənc yaradıcılarımız (G.Mehdizadə, A.Şirzadəova, P.Əsgərova) da ərsəyə gətirdikləri sənət nümunələrdə miniaturün bu günə qədər təvətinə itirməyən bədii şərh üsullarından uğurla faydalanmaqdadırlar... ♦

#### Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan incəsənəti (monoqrafiya). "İşıq", Bakı–1992. 344 səh.
2. K.Kərimov. Azərbaycan miniatürləri. "İşıq", Bakı–1980. 220 səh.
3. Денике Б. Живопись Ирана. "Искусство", Москва–1938. 155 стр.
4. Каджар Ч. Искусство Азербайджана. "Оскар", Баку–2010. 348 стр.
5. Казиев А. Художественное оформление Азербайджанской рукописной книги XIII–XVII веков. "Книга", Москва–1977. 360 стр.

#### Резюме

Миниатюра занимает особое место в многовековой истории азербайджанского искусства. Но, в итоге проводимой научной работы по изучению и пропаганде миниатюры учеными Западной Европы и бывшего Советского Союза, эта уникальная духовная ценность была приподнесена общественности как графические иллюстрации украшающие, старинные рукописи. Но проводимые всесторонние исследования, показали, что оно была применена в росписях древних дворцов, в керамике, художественной ткани, в металле и в ковре, еще до использования его в старинных рукописях. Это доказывает, что миниатюра не вид искусства, как до сих пор писали исследователи, а универсальный стиль применяемый в тюрко-исламском изобразительном и декоративно-прикладном искусстве.

**Ключевые слова:** миниатюра, стиль, тюрко-исламский, изобразительное и декоративно-прикладное искусство.

#### Summary

Miniature has a special place in the centuries-old history of Azerbaijani art. But thanks to the scientific works, done in Western Europe and the former USSR in the direction of research and propaganda of miniature, this unique spiritual value has been presented to the public as an example of graphic that adorns only ancient manuscripts.

Comprehensive researches prove that, before the manuscripts, miniature style was used in the wall paintings, ceramic, textile, carpet and metal arts. This confirms that, the miniature wasn't kind of art, as claimed by previous researchers. It was a common style in Turkish-Islamic descriptive and applied art.

**Key words:** miniature, style, Turkish-Islamic, descriptive and applied art.